

Олександр Авербух

Жидівський король

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Олександр Авербух

Жидівський король

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2021

УДК 821.161.2(71)
А193

Авербух Олександр

А193 Жидівський король. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. – 112 с.
ISBN 978-966-378-911-8

У збірці віршів «Жидівський король» Олександр Авербух пропонує, а точніше, вигадує письмо, у якому щільно переплітаються пам'ять і забуття, забування і згадування, відтворення й реанімування. Це заплутана панорама інтимної, приватної історії, що сполучає близькі родинні голоси з голосами цілком чужими, але водночас зрозумілими. Поєднуючи у собі модерністичні традиції з документальним письмом, ці вірші оприявнюють найгостріші проблеми та найболючіші, непроговорені теми: єврейських катастроф упродовж погромів і під час Голокосту, переміщених остарбайтерів з утраченими домівками, урешті-решт, мови, яка постійно зазнає змін, але повсякчас залишається чи не єдиним інструментом, здатним передавати ці переживання.

Остап Кінь

УДК 821.161.2(71)

Збірка видана за підтримки “Українсько-єврейської зустрічі”
(Ukrainian Jewish Encounter)

На обкладинці використано світлини з родинного архіву автора

ISBN 978-966-378-911-8

© Авербух Олександр, 2021
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2021

СВЯЩЕННА МОВА ЙОГО НЕ-ТІЛА

Олександр Авербух свого часу вразив мене, ще до того, як я прочитала його вірші, своїми інтерв'ю: унікальною, як це називає Маріанна Кіяновська, мовою самоопису. Складно підібрати слово, щоб цю мову якось назвати: гранично щира? відверта?.. Оразу наражаєшся на проблему надужиття слів, і, відповідно, розмивання понять – це те, що мав на увазі Артур Рембо ще в XIX столітті, коли казав, що любов треба перевинайти. Напевно, граничну відвертість теж треба перевинайти, і, як на мене, це одне із завдань, яке ставить собі Авербух як поет, свідомо чи ні.

В одному з таких інтерв'ю, ще з 2018 року, Олександр, здавалося би, просто переказує свою біографію – хлопця з Луганщини, який у шістнадцять років, практично сам, опиняється в Ізраїлі, тоді в ізраїльській армії, досконало вивчає іврит, навчається в університеті, а тим часом підпрацьовує прибиральником квартир, мимохить стаючи свідком чужих життів. Пізніше він переїжджає до Канади, де працює над дисертацією про поезію XVIII століття, писану по-українськи, по-російськи та івритом. Але цей начебто звичайний переказ якось дуже природно вміщає в себе не тільки «зовнішню», подієву біографію (де не бракує різких поворотів), але й біографію «внутрішню», позначену особливою націленістю на пам'ять, на відчуття минулих епох, які заклали основи для теперішньої, на відчуття неперервного зв'язку між людьми і речами.

...Напевно, цю збірку можна назвати дражливою. Напевно, вона ставить більше запитань, ніж пропонує відповідей. Напевно, сама назва її може насторожити читача. «Жидівський король» – хто це? Сам Олександр про себе каже, що його усвідомлене єврейство стоїть на «двох китах» – любові і ностальгії до ашкеназького єврейства (затонулого материка, знищеного Голокостом) та ізраїльській культурі. Але чому прикметник «жидівський»? Чому не «єврейський»? Я навмисно не хочу уточнювати цього в автора, натомість відслідковуючи асоціації із словом. Нормативний у польській мові і, як кажуть і українські мовознавці, свого часу і в українській, прикметник все ж занадто довгий час був (а для когось і досі є...) не етнімом, а образливим словом. На Заході вже віддавна існує практика «відвойовування» таких слів, наповнення їх новим змістом і таким чином ре-формування. Феміністки так відвоювали слово «шльондра», спільнота ЛГБТ – слово «квір», яке тепер взагалі фігурує в цілком академічній назві цілого напрямку культурології. Таким чином забезпечено переємність, зафіксовано історію, яка

не могла не відбитися на ідентичності, адже часи переслідувань, антисемітизму і геноциду не минають безслідно.

Збірка складається із трьох частин: «Остання вечерея мого тіла», «то я об за тебе не забуду ніколе» і «Перше враження небуття». Перша і третя частини – це світ самого поета, його «я», його пошуків – самоті, ідентичності, родоводу, ба навіть і самого тіла:

*«я пробачив собі
прадіда-українця що ходив погромом на прадіда-єврея
пробачив прабабу-польку яка рвала коси прабабі-єврейці
я пробачив собі прадіда-москаля який забрав
останній шматок у прабаби-українки
я пробачив прабабу-єврейку що написала донос
на прадіда українця...»*

*«Йовід же породив Єссея
а Єссея породив Давида
Давид же породив Лейзера від Бас-Шеви Буріхової у Чорткові
а Лейзер породив Ізраеля від Сари в Окопах Святої Трійці
і як народився Баал Шем Тов, то було батькам його по сто років
і не мали вони окрім нього дітей і померли,
як Бештові п'ять роцків було
і вештався він по хащах, шукаючи Б-га аби задобрити його
і знайшовши, породив від Хани Малки у Бродах Цві Гірша та Аделю
Аделя ж породила Фейгу від Єхіеля Ашкеназі з Тульчина
і були в них ще Мойше Хаїм, Борух Шмуль та Янкель Іов
Фейга ж породила у Меджібожі Нахмана
а той Нахман із Брацлава породив від Сашії Ефраймової Аделю
що породила від Йоськи Авербуха з Хмельника Авраама Дова Бера»*

Власне, тіло в поезії Авербуха є одним із центральних образів – тіло, яке безкінечно (само)створюється і розчиняється в інших, так, ніби час набрав здатності стискатися і розтискатися за велінням людського голосу. Це наче дивитися фільм про життя рослин, але у пришвидшеному режимі, і замість повільного багатоденного процесу бачити розкриття бруньки як вибух, – вибух, який чомусь не погасає, навіть коли час цієї рослини минув і вона би мала, за всіма законами нашої планети, відцвісти й померти. Це тіло, одночасно самотнє і під'єднане до безлічі інших, воно саме по собі є матрицею (Адама?), але й існує лише як частина матриці.

Друга частина, на відміну від перших двох – це вірші документального походження, листи євреїв і листи остарбайтерів-українців. Це дві різні категорії упосліджених і – часто – убитих, і сам Олександр зізнається, що найбільше боїться не пошанувати їх як слід... Олександр розповідає, що натрапив на листи в архівах. Це окрушини реальних листів, де роль поета полягає радше у філігранному комбінванні, ніж написанні, але, як зізнається сам

Олександр, це може виявитися набагато важчим завданням. Ці листи-вірші, писані, очевидно, наспіх, із орфографічними і граматичними помилками, вражають – вражають своєю повною беззахисністю живого людського голосу, який перетривав десятиліття. Тут не йдеться ні про які формальні особливості того, що ми зазвичай звемо поезією, не йдеться про традицію, новаторство чи культурні впливи. Йдеться, якщо вже узагальнювати (хоча узагальнювати тут важко), про болісне буття-людиною: і, як на мене, це є спільним знаменником усіх трьох частин збірки. Олександр Авербух-поет і його пошуки тіла й ідентичності, як і ці невідомі нам адресанти, говорять до нас із межі – з межового внутрішнього досвіду і з межового просторового досвіду вигнання.

Повертаючись до питання мови, як самоопису, так і опису-взагалі, тут бачимо «мову пограниччя», «проміжну» мову – і мені імпонує термін Поліни Барскової; вона називає цей сплав «суржином історії», і це дуже точно: це змішання мов – не гра, не експеримент, навіть не Вавилонська вежа, побудована з гордині і для гордині. Це трагізм історії, яка зриває людей з місця, пропускає через горнило воєн, депортацій, антисемітизму, примусових робіт в інших країнах, безкінечного вигнання – як на чужині, так і в рідних краях. У якомусь сенсі це – Целанівський вірш, який сидить на краєчку себе самого.

*«і пиши письма низабудуй замени
а я затеби ніколи ни забуду»*

*«люблю я висною вполях
голубій цвіточки собирать
люблю я тібя дорогая тьотя
і буду всігда споминать»*

*«здравствуй небо голубое
здравствуй бистрая река
здравствуйте дорогенькі татко мамка
петка колька
шлю привіт іздаліка»*

Найбільше мене в цих листах-віршах, чи віршах-листах, дотикає, до сліз, звичаєва епістолярна конвенційність – ці всі, часто римовані, зачини, прощання, народні формули, якими відкривають і закривають лист. Я пригадую ці формули із власних шкільних часів – ми із шкільними друзями писали одне одному листи на (тоді задавалося) довжелезних канікулах, жду, мовляв, ответа, как соловей лета, незважаючи на те, що тривало якраз літо. У тому й сила формули – вона становить свій світ, який так просто не підважиш відмичкою того, що ми називаємо реальністю. Цей соловей усе одно співає свої – точніше, співав, тому що онлайн-комунікація породила формули зовсім інші. Формульні «квіточки» зачинів контрастують із

жахом життя – когось вкинули в колодязь, когось розстріляли... ХХ століття, як Кронос, пожирає всіх, до кого може дотягнутися, смерть набирає промислових обертів. Зникає право на «гарну смерть» – таку, де над тобою молилася б родина, таку, де ти помирав би, оточений любов'ю. Залишається тільки смерть осквернена, і, парадоксально кажучи, понижена.

*«любий брате Дувід
життя – боротьба, той у ній воїн
хто у житті суворий і спокоєн
йду на смерть спокійно завтра
о восьмій годині нас розстріляють
біля дашівської школи
помстися за нас
твоя горячолюблящая сестра
Фріда»*

А поміж звичаєвими формулами і жахами війни ці люди розповідають щось домашнім чи рідним, а якщо таких нема – то бодай сусідам, розповідають просто і, можливо, не завжди по суті – про бачене в чужій країні, переповідають чутки, описують своє вбрання... Це ж не риторично підковані випускники престижних вузів, не ґречні бесідники, не письменники, не професійні поети – це люди, які писати не звикли, для яких письмо – це перш за все формула, і формулою є й саме поняття листа – нагадати про себе, попросити не забувати, поставити певні запитання. Це поезія не слова, а потоку, який не може зупинитися. Недосконалі граматика й орфографія тут сприймаються як фігури ширості, фігури правди.

*«говорим що бачили хати домашні
а дзвірів і яких витільки знайте і куцих і не куцих...»*

*«здрастуйте дорогі сусіди
даю точну відповідь
ваше сімейство в м. Дашів батько, мати, сестра і дочка
забрали німецькі гади
там були розстріляні всі [REDACTED] містечка в кількості [REDACTED]
за тим до побачення
залишаймося всі живі і здорові
ваш сусід»*

*«Валю чи я ще дочекаюся щоб ти мені зварила
добрий борщ і наїстися з свіжим хлібом
і щоб скільки хотімо чи ні
мабуть ні»*

І листи українців, і літопис євреїв («Йовід же породив Єссея / а Єсей породив Давида...») сприймаються як частина одного простору болю, спільності трагедії: «єдине чого ми тепер прагнемо / це визнання нашого болю». Як українці, так і євреї є в родоводі поета, є частиною його голосу.

Зрештою, сам він про це каже найкраще, звертаючись до метафори причастя і до поняття священного – не як протилежності профанного чи спрофанованого, а як його повної неможливості:

*«вони всі зараз тут
на останній вечері
мого тіла
налягають на стіл»*

Оксана Луцишина

тим, хто мене породив
тим, кого знав і кого не знав
кого знати не міг

ОСТАННЯ ВЕЧЕРЯ МОГО ТІЛА

*

я пробачив собі
прадіда-українця що ходив погромом на прадіда-еврея
пробачив прабабу-польку яка рвала коси прабабі-еврейці
я пробачив собі прадіда-москаля який забрав
останній шматок у прабаби-українки
я пробачив прабабу-еврейку що написала донос
на прадіда українця

вони всі зараз тут
на останній вечері
мого тіла
налягають на стіл

кожне тягне
за серце

підіймається
відрізає клаптик
показує іншим – бачте
це наше

і я не встигаю запитати кожним відірваним шматочком
за що стаю руба?

їжте на спомин про себе
тіло мое
пийте з мене любі

бабцю
діду

*

у двадцять другому
моя семирічна прабаба Рахіля бігала на горище
видивлятися як до Дашіва тягнеться березень

але бачила лише неоглядний німий голод
що старими синіми губами висмоктував
тепло з її замовклих сестер

моя прабаба Рахіля згадувала
як у двадцять другому
сусід Бондаренко
приніс до хати цілу жменю макухи

сказав матері
загорни у ганчірку
та дай оце смоктати
малим Шейні і Зислі
аби дотягнули до березня

два крихітні мішечки кісток
Шейну і Зислю
батько Герц поховав на городі

та прабаба Рахіля й досі пам'ятала
смак розм'яклої макухи
дві останні заслинені грудочки
з яких мати Сима зварила зупу
в лютому двадцять другого року

*

навіть коли прабаба Наця
сварила мене і казала
не візьму жиденя до Польщі

я уявляв собі Польщѹ
золотоверхим Єрусалимом
до якого месія в'їжджає в супроводі янголів-архангелів
в польських дублянках
і роздає всім хлопам з нашого подвір'я
кольорові жуйки

і біг до прабаби Рахілі по суботні сирники
і занурювався заплаканим обличчям
в рясно всипаний борошном фартух
підтиканий під великі, як дві жовті дині, груди

але вона теж була на все обурена
і кривила маленькі рожеві губки
і повторювала узь, серце заходиться
узь не візьму польського виплодка до Єрусалима

і я хапав клятї сирники
і біг навспак до польського кодла

і так усе життя...

ходжу в польських дублянках
замаслених сирниками єрусалимського подвір'я

повертаюся і кричу –
та не поїду я до твоєї Польщі, не поїду
та не увійду я у твій Єрусалим

а вона, вже така сумна й безутїшна
каже тихо-тихо, щоб не дай Боже ніхто не почув –
мій жидівський королю
цуцику мій, моє пташеня
нехай вже прийде царство твоє

а друга – руда та передсмертно веснянкувата
нашіптує – мій Сигізмунде
майн лібе їнгале, рибонько мій
не хочеш і не треба –
нехай буде воля твоя

і я прощаю вас бабці
як і ви прощаєте мені
бо моє царство – є ваше царство
і сила і слава мої
ваші – навіки. навіки

*

як пережити те що вже відбулося

те яке щомиті непереборно
тягне до себе –
підійди
доторкнись

але ти відхиляєшся
ховаєш руки за спину
відвертаєш обличчя вбік
нібито не впізнаєш

однак тільки-но воно даленіє
щось підтягує тебе
наче за пуповину
у цю сіро-руду течію
яка кожною бульбашкою
ще пам'ятає спокійні безбарвні води

і ти позбавлений сили відштовхуватися
млієш від болю

бо тобі знов нарешті добре
так добре всіх їх видно
що лише прозора межа
відокремлює два благання

твое – ненародження
їхнє – немерті

*

від прабаби залишилася
сива спітніла косичка

від діда – недбало зрізаний жовтий нігтик

від баби..
як багато залишилося нам від неї

лікарняне обпіяне простирадло
ватка з кров'яною цяточкою
що відпала від тіла
урочисто пробитого цвяхом
останнього морфію

сукня яка й досі паморочить запахом
знайомого поту під пахвами

і щоразу проймає
коли сиджу на підлозі її шафи
обличчям занурений
у старече шмаття

- - - - -

від мене залишаться
прабабина косичка
дідів нігтик
бабині сукні.

*

книга родоводу Олександрового,
сина Давидового, сина Авраамового
Авраам породив Ісака
Ісак породив Якова
Яків породив Юду і братів його
Юда ж породив Фареса та Зару від Тамари
Фарес же породив Есрома, а Есром породив Арама
Арам породив Амінадава
Амінадав же породив Наассона
Наассон породив Салмона
Салмон же породив Вооза від Рахави
а Вооз породив Йовіда від Рути
Йовід же породив Єссея
а Єсей породив Давида
Давид же породив Лейзера від Бас-Шеви Буріхової у Чорткові
а Лейзер породив Ізраеля від Сарі в Окопах Святої Трійці
і як народився Баал Шем Тов, то було батькам його по сто років
і не мали вони окрім нього дітей і померли,
як Бештові п'ять рочків було
і вештався він по хащах шукаючи Б-га аби задобрити його
і знайшовши, породив від Хани Малки у Бродах Цві Гірша та Аделю
Аделя ж породила Фейгу від Єхіеля Ашкеназі з Тульчина
і були в них ще Мойше Хаїм, Борух Шмуль та Янкель Іов
Фейга ж породила у Меджібожі Нахмана
а той Нахман із Брацлава породив від Сашії Ефраймової Аделю
що породила від Йоськи Авербуха з Хмельника Авраама Дова Бера
Авраам Дов Бер же породив Дувіда в Чигирині
Дувід же породив Боруха від Ліби Товби з Медведівки
і тоді вже народився від Боруха і Сосі Сури Аронової в Бершаді Герц
Герц же породив Дувіда, Боруха, Рахілю, Шейну та Зіслю
від Сими Бенюмінової в Дашові
а Рахіля породила Луїзу-Людмилу від Віктора в Донецьку
Віктора ж породив Карл Освуд з менонітів в Новгородському
Луїза-Людмила ж породила Наталю
від Володимира Богуславова з Кракова
що з неї родивсь Олександр
а всіх поколінь від Авраама аж до Давида чотирнадцять
а від Давида аж до переселення в Україну та великого змішання
поколінь чотирнадцять
народження ж Олександра сталося так.
ще до того як його матір заручено з Михайлом з Новоайдару
та перш ніж зійшлися вони, виявилось
що вона має в утробі Олександра

а Михайло, не будши праведним, ославив її
і не прийняв її, бо не хотів Олександра, зачатого від нього
а Наталя хотіла вродити сина і дати йому ймення Олександр
щоб він захистив її й не ославив більше
і як прокинулася зо сну, то зробила як звелено її
і не позбулася його, і не вискребла
і не знав Олександр, в подяку матері своїй, батька свого
Михайла Володимирового
ані діда свого Володимира Костянтинового
ані бабу свою Ніну Миколаєву
ані сестру свою кровну сліпу не знав і не бачив ніколи
як вони жили у Ростові на вулиці Єрьоменка 82-2, кв. 803
як щоранку ходив на роботу батько його
цього він не бачив і не знав
як сестра в темних окулярах виходила із жінкою під руку
не бачив і не знав їх ніколи
і спитав себе: хто згрішив вона чи батько її, що сліпою народилася?
вона не згрішила, бо не знала, що батько вчинив
промовив це і допоміг зціленню сліпої
отож подалася та, куди казав їй, і повернулася зрячою
сусіди ж і ті, що бачили її раніше сліпою, заговорили
чи то ж не та, яка ото все ходила в окулярах?
і вона сказала – це я.
тож питались її: як воно так, що прозріли твої очі?
а вона: чоловік що братом моїм назвався
на поміч прийшов та й мовив: піди та зроби
і я пішла та зробила що казав він
вони її тоді питають: де він?
не знаю, каже та
бо не бачила його
і ніхто його не бачив, і не чув про нього все життя
окрім сліпої, що казала
одне знаю, що то брат мій, від батька мого уродився
а як він тепер – не знаю, і хто сповістив йому де я – не відаю
і, зустрівши її, промовив до неї:
віриш, що я батьків син?
тоді та і сказала: вірую, брате!
і поклонилася йому
обняла його
і розридалася

*

де ти мій гетьмане
що рубав мене
що породив мене

на зламі цього дерева? бачиш –

тепер я –
відмучена глина
замішана на крові
прадіда Боруха
ліплюся до тебе

раптовим онуцтвом

отіни мою пам'ять, діду...
і забуду твоїх коліїв

і не буде у тебе ближчого ворога за мене

якого любитимеш всім серцем своїм
і всією душею

і потопче він задля тебе лева
на аспіда наступить

і бачитимеш його в кутку хати твоєї

і будуть його слова на руці
і над очима твоїми
і на брамах твоїх

леойлом воед

*

чому, Боже, нехтуєш перемогою?
ми – кінець твого ймення
ось – вогонь і дрова
в'яжи плем'я своє

немовля яке знов і знов піднімають на вила
незайманих з відрізними грудьми
згвалтовану біля онуків стару

чуєш як виспівуємо тіло твоє
коли кличеш
кулею переможців

шма ісроейл
адойной елоєйну
адойной еход

кожне серце женеш, Тате
до своєї кишені
і стискаєш як камінь

в чорноземному ворущінні

аби колись
кинути його в себе

*

усе сталося, як при створенні світу,
незграбно і випадково –
по війні прабабу Рахілю
оселили у будинку
Люстиків

Lustig та Авербух –
спина до спини
будинок на двох господарів
тримався на
клейкому болі та провіні

проте жилося добре
не сварилися –
прабаба оглухла
ще до того як брата Давида
запхали до душегубки

та Яків Lustig – кравець
щось шамкав губами
відводячи очі вбік

але прабаба –
велика руда жінка
брала його за лікоть
та повертала до себе обличчям –
мала бачити губи того
хто говорить до неї те що говорив Lustig

та очі, його смішливі очі
конче мала бачити теж

і відповідала кравцеві
на зрозумілому йому їдиші

років через сорок
Яків Якович Lustig –
мій фізкультурник
ганяв мене кажучи
швидше Авербух швидше

та я набирав м'язи
литки ставали міцними

а голос ламким
біжи щоб відтепер вас ніхто не здогнав

та я біг
ніби з вибухівкою на ворога
поки не отримував “відмінно”

і нині коли у снах мене
жидівського виблядка
й досі наганяють айдарські шмаркачі

я вдячний своєму рятівникові

що зробив мене сильнішим за себе

міцнішим за помсту

*

що ти тепер?
застигла трава дерево молоде земля під нігтями
безхребетна істота мого смутку
що пересувається щоночі
вигинаючи м'яке дивовижне тіло
у шарудливому корінні
спекотливого серпневого забуття

надгробок
світлина
коли до тебе підходять
і дивляться в очі – що ти тоді?

коли схиляються
і цілують скаменіле
обличчя запилене твоє

запалюють свічку
грайливій темряві очей

щоб роздивитися – де ти там?
коли щоразу уявляю

невпізнаний
застиглий у п'їтмі

мішечок з кістками

сиві волоски
рівнесенько навколо черепа
жменька поганих зубів
(два золотих)
попадали всередину
безголосого старечого рота

і лише широкі стегна нагадують
що ти – іще жінка
невідомо якого віку

а більше нічого...

залишки савана
шматтям звисають із чистих кісточок

і по одній-єдиній прикметі –

руці що ніяк не розігнути у зламаному
ще у війну суглобі
(навіть мертвій тобі вдається чинити опір)

я прокидаюся і впізнаю

бабо – царице небесна
хіба це – ти?

сповий мене у рештках себе
і раною заколиши
бо ти мій притулок
і чрево твоє богородне затишне і м'яке
і земля – усе тремтить до мене щомиті
повне твоєї слави і болю

*

як повернутися до міста якого нема
до дому – як повернутися
якщо його як горя важкого нема

перейменовані вулиці
наче розпухлі судини
не знаходять місце впадіння

і ти стоїш по горло в цьому паводкові

плутаєшся чим відчинити йому двері
ключиком на мотузці який загубив
у сонливому метушінні
за пазухою – і не знайти його у цій вирві
у смужках запотілої тканини чи паперу
наче у самому серці гірських порід
де навіть обвали не розкривають повітря
внутрішню будову гір

і нарешті увійти
увімкнути світло але не бачити
затуманілих облич
вимикнути – й не бачити як постарішав
наважитися запитати врешті-решт: як я помер?

густий духмянний пил
оточує розбещену пам'ять

і лягти у ліжку
щоб прокинутися тридцятип'ятирічним

у домі у ліжку
обмацуючи руками губитися
шукати вільного місця
поруч мовчазних дідів

поки тобі не сказали
стрімким падінням ґрунту
на зморщене незадоволене обличчя
збирайтеся, збирайся

але ти вже не розумієш
що це не до тебе
питаєш: любі, де я маю бути тепер?
де прощаються нині з собою?

*

хвилиночку, зачекайте
маю нарешті дещо сказати уголос

та він згадав запалений помстою
своє первинне ім'я

промовив і відчув здивований
як по цій всій землі
– глибоко й разом
гудять безсонні кістки його предків

як щоночі коріння дерев
смокче рештки охололих до божої правди

як звивисті їхні імена
на позеленілих упалих надгробках
наче завезені здалека рослини
чіпляються кожним вусиком за землю і воду –
аби тільки їх пам'ятали

але нині вони відомі лише подільським козам

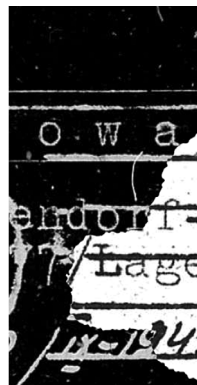
і ще чув глухі звуки
що нагадували йому протяжне «жи-»
кінцеве «д» якого
побоювалися вимовити в очі
навіть найвідвертіші і найсміліші

проте краєм ока він бачив як і вони
майже нечутно
малювали у повітрі губами
шиплячий цілунок:
чужинці чужинці

але зараз кажу вам панове
коли його вросло по десяте коліно у цю землю
куди б він не сіпався
ймення прихоська що мешкав серед них
жодному жидівському королеві
на груди вже не нашити

бо смертю він тут вкоренився
і смертю смерть подолав

ТО Я ОБ ЗА ТЕБЕ НЕ ЗАБУДУ НИКОЛЕ

ukraine

Postkarte
mit Antwort

Назву области, повіту і уряду праці
писати латинськими буквами
Район, область и бюро труда
писать латинскими буквами

a
f-Ost
ager

1948

*

лист 13.XI.43 р лист от
твоей подруги гані до своєї
подруги марусі письмо писать
я начинаю своєю дрожащою рукою
привет з любові поселаю своєю
подрузі дорогой повідомляю я
тибе що я до которого часу жива
здорова того тобі желяю усього
найлучого у твою молодому
квітучому житі і от маруся
я роблю зараз на фабриці
як тобі звісно які моя робота і харчі
ти теж знаєш яке марусічка мое життя
ти щоб знала яке згадай як ми
у марій яковой сиділи і ганя тимкова
кричала домоїх мами
як вони бігли до люху то ми тепер так живем
ниможу тобі сказати марусічка щоб знала
як міні добри тіко марусічка
ни знаю чи у вас так як тут чині бо нам
дуже добре щолуче не
може бути новостів є багато я думаю
що тобі уже звісно як я марусічка
пиши письми ни забувай замени
пиши які новості як ві живети і як
татко і мама вониж бідні слабі
що вони бідні роблять марусічка
пиридай привет своїм мамі татові
і мойм татові мамі сестриці і саші
і усім моїм знакомим
і пиши письма низабувай замени
а я затеби ніколи ни забуду
з приветом ганя
маруся пиши на ці откриці до мене
як життя жду ответа з нетерпеням

*

добрий день дорога танти
зперва дозвольте привітати
це в мене перше намиті
вам я хочу побажати
всього найкращого вжиті
откритку вашу получила
так наче й віділа я вас
так наморі хвиля біла
як былое в серці у міня
люблю я висною вполях
голубій цвіточки собирать
люблю я тібя дорога тьотя
і буду всігда споминать
дорогая тьотя получила я вашу окритку
котору ви вислали з митрикою то получила
заяку я очинь дякою вам
получаю листи від марусі
від каті і від борі і від гріши
що маруся зариз переживає в німечині
з Зьма дівчатами у свинарки у місці
то ниописати бо живеця їй гарно
та я ж вам писала зким саме живе
у перші откриці ну незнаю
чи ви одержали чи ні
та тільки думаю все думаю не придумаю
чого таких кабанів позлишали удома
а її забрали в германію доглядати за їхні
то я неможу собі уявити того
живем ми хорожо нетак як маруся
але стараємся незубувати як було нам гарно вдома
як смажену картоплю в мамі й тата їли
тільки пригадайте 39 рік
тай це й все дорога тьотя
досвіданя плимениця парася
палкій привіт всем шльот
хто в серці моім тута цветьот

*

фото от вашої
дочки наді
свої незабутні мамусі
надовгу незабутну
павмят пічас перебуваня
австрій фото
25.3.1943-го
добрий день мой незабутні мамаша
брати і сестриці я
вам звіщаю щоя
жива і здорова і того
вам жилаю прожити
набілим світі і ще
знам пабачитися
мамаша я вам
висилаю із себе фото котре
фоторафірувалася
як я суда прийхала пішли
фотарафіруватся
уполіцію наша повела переговорчица
додокументів вона дуже була добре як рідна
мама і попросила поліцяя
він нас зфотарафірувал і дав
поїдному фоті
це я увже була три місяці тут
мамаша на пішіте скільки
ви із мене получили фотів
боя вам вислала 5 фотів і тьоті ганні їдно
і напас вислала фото дядков кирилові
і висла дядков стипанові і таті
та напішіте чи ви їх получайте
чи ні мамаша напішіте яке ваше здоровля
як плохо то лічіца
що є продайте і лічіца
як будет здорові то усе будетя
мама покажіте марусціні мамі фото
нихай вона побачить
мамаша пока досвіданя
передаю привет усім рідним і сосідам
скучаю за все і поцелуї всім шлу

*

Hildesheim – Neuhof
Hildesheimer – Waldstrasse 200
лист от вашого с. ф.
добрий день дорогії
тато дорогая мама
дорогая систриця
сваток и сваха килина
і санька пиридаю я
вас свой молодий
незенкий привет о том
що я жив здоров того
і вам жилаю як найлуче
прожить і побачитис со мною
почуять ще раз укупі
зустріч з іваном богословом
бажаю як найлуче дождать цего дня
і хорошего от провадить без мене
утурік музика грала о цей год тоже тут грае
така гармошка як у олекси дуже
дуже хороша гармонія у мене усе
хорошо був я в городі тут усі
будинки хороші покриті чирипицею
як наш млин
дуже хороший город гільдезайм
благодару тату що ви замене низабули
храніт свого здоровля боя хочу звами побачитис
хоч ваш і мамин голосок почуть
привет ельї антоньці парасі
привет згирманії горпині ваньці
андруші пишіть скорей ответ дожи
даю напишіть коли наш празник
син федір досвідання
привет згирманії кумові і кумі
сприветом федір пока

*

здравствуй небо голубое
здравствуй бистрая река
здравствуйте дорогенькі татко мамка
петка колька
шлю привіт іздаліка
я вас не забуваю
не забувайте ви міня
хоча вдалюком стране
спомніте міня
пускаю листа 4 февраля 1943 року
добрий день чи вечір дорогенький татко
мамка петка колька перш завсе
сповіщаю я вам що я жива і здорова
і цього вам жилаю як найкраще дайбог
сповіщаю що я ваших писмів не получала
уже 2 місяці а відписою незнаю скільки
а це останню карточку пишу
як не буде то нагадаїться колись
ще недовго 2 чи 3 місяці
я сама незнаю що воно робиця
чи вас татку нема удома
мамка неуміют писати тай
сама далі згума зйду
подумаю що мала 4 сестрі
і ті поздыхали кчорту
і 3 братики то 2 осталося
і незнаїш на яким вони світі
ви татку питали ще вранчих писмах
що я купила
а купила я пальто дала 10 марок
і платя дала 4 марки
а ли пальто не зимове а осіне
бо уже небуло куди піти
обще що роблю коло дому
а це пальто надіваю у неділю
як їду доцеркви або куди
зима тут татку не холодна
так що недумайте що я тут замерзаю
тут така зима як у нас весна
сніг упав якось жабам по кісточки
а сонце вигріло сніг розтав
і так ми живемо
али ми живем харашо
а як ви то бог знає

як у неділю підеж по лісі
і вилазим на яку найвищу гору і одна другі
говорим що бачили хати домашні
а дзвірів і яких витільки знайте і куцих і не куцих
і ще бачила удома таких звірів і ще бачила
2 олені і ще щось що сама незнаю що воно таке
татку напишіт мені як там удома
і спитайте марусі с. марусі м. і галі і ліді з. скільки вони
получили письом одмене
боя їм на писала а незнаю чи вони получили
а получила тільки від двох дівчат
від марусі і від ліді
ато більше не получала нівідкого
і ще татку буду вас просити вишліт мені
справку по німецькому ані по українському
і візміт адрис від марусі сов. і від гані лад. і від франі ган.
і може де можна сфотографіруватись то свотографіруйтись
усіма а ца карточка що ви вислали
я її Perezдїму і вишлю назад вам
ось буду зтрома дівчатами сфотографіруватись тай
Perezдїму хоча і не з одної область то байдуже
а добре що хоч вони ту є недалеко
і ще напишіт як там у дома чи хата догонит мене
чи ні і чи немає чутки про нас
і ще одно забула к чорту вам написати
як там корова і коні і чиє горілька
і як хоче то вишліт зернят кабачих
і соняшникових і ягід і сливок і яблук
потрошки бо тут нема то скучно
а як нема то такі буде
для мене їсти тут хватає
скільки хоч їже
але що нема цього то скучно
я і сама знаю що удома нема
кроме цього нічого
а як будете висилати то поробіт
мельньки торбини
чи як там вихчте
у зацим досвіданя
отписуйте як най швище
когда прочітаїте
так сповніте міня
зацим досвіданя
цілую я татка мамку настку кольку

*

25.10.43р

добрий день мої родителі
батько й мати перш за все
передаю вам свій скучний привіт
сповішаю що я жива здорова
чого й вам жилаю
якнайкращого життя на свої рідні батьківщині
тату і мамо сповіщаю я вас
що я ваших б откриток за которі я вам щиро дякую
що ви замени не забуваєте
а я за вам ніколе не забуваю
я до вас уже написала більше 20 откриток
а ви писали що тільки 2 получили
то я незнаю що це воно робиться
просяю вас не журіться
тіки молиця богу як що дасть бог що будем до живі
то побачимся
мамо мамочко рідненька
болить серце болить тяжко
у чужій стороні моя ненько
закувала зозуленька
сидя на дудочку
плаче мати на Україні
дочка на чужині
на цьому буду кончать
досвіданя передаю я вам усім
привет передаю привет усім вам

*

лист пущений 18/VII-43р
лист од вашого рідного
синочка вані до своїх
родних папаші та мамаші і сестри ганусі
перш завсе я вас повідомлю
що я жив і здоров до которого время
через гори ліси та гаї я
вам родним ручку подаю
і крепко я вас цилую нещитано раз
я ще пока находитюсь
на тому самому місті і в хозяїна
ви пишете щоб я вас відповів яка моя робота
вся хозяйська я сам роблю
яко вам звесно худоби є кого чого робити є
коний нема воли
дітей є троє всі малі
ходити є мало куди на неділю мене є ті сорочки
вишиті що здому а верхи купив
хороша туфлі червоні є ще нові чулки
штани є добрі а в будинь день ходю порваний
сіно викосив настають жнива робота тяжка
ну може як переживу
фотокарточку із сестри я получил
і я вам дякую що вислали
до свіданіє мої родні передайте всім рідним
і сусідам пишть до мене листи ваш син

*

крамаренко дунька
1943 19 квітня
добрий день мої дорогіє
родителі перш завсе
повідомляю що я жива
здорова того й вам
желаю передаю я вам
усім усім низесенький при
вет і цілую я вас усіх
крепко мої сестрички
дуже я вам дякую ищо ви мене
незабуваєте мої рідненькі сестрички
я ваши посилкі получила
три із коржиками і одну
ізсалом і уодній посильці пісмо
а двох ізсалом неполучила ви
намене обіжаєтесь ищо я вам
непишу пісьом і одкриток
і непишу як я живу я вам пишу
і пісьма і одкриткі і усьу свою жизь
описую а чого ви не получаете то я
незнаю мої рідненькі сетрички
я живу дуже добре нашчот усьцейі свіейі жизні
як харчі так і нашчот одежи і обуві
харчи такі тільки
й добри шчо тільки картопля та немазана
і один хліб на чотири душі
а одежа те шчо взяла іздому дак
доношую сподниця і хохточка тилькі
щедержаця а сорочки уже немає і наплечі
достать нечого неможна бо усе накарточкі
мої рідненькі сестрички дуже я вас прошу
як можна дак вишліть хоч
наодну сорочку удвох посилках досві

*

лист 20.8.43 р
від сестрички Анні
многоуважаемая сестричко Оля
дозволь мені на перші сторінці свого листа
поцілувати сеструню в твої уста
щирий привіт передати
щастя-долі побажати
щасливого життя на многіє літа
оце пишу тобі пісню щобти співала
та мене споминала
нежить нам стобою нежить удвойом
бонас розлучили як місяць з зорой
узавтра раненько чуть сонце взойдъот
на вказане время нам поїзд подойдет
садюся у поїзд скланівши головою
прощайте родніє неувідімся со мной
прощайте родніі шей верніє друзя
боя уежаю назавжди навсігда
германія германія дальока сторона
буде памне плакать мамінька родна
буде помне плакать буде шей ридать
молодого сина з германії ожидать
адеж вон поделся
конік вороной
агдеж вон поделся синок молодой
на уманських улиці дівчата веселят
мене молодого в германію отправлят
сеструню додому приїду як небудет тих
дядьок шо в нас наукраїні мучать родних
як поїдуть знов назад
тотоді я приїду вам усе розказать

*

Kriwa Sofija

In Aschersleben Busch 25

Deutschland

добрий день мої рідні мама

здраствуй небо голубое

здраствуй сіняя річка

де воно родное

здраствуй мамінька моя птічка

шлю привет из далека

добрий день мої мама мої брати і сетри

усі мої рідні пиридаю

привіт усім родним і харошим

сусідам привіт моті полі гані

тьоті ларисі толі

привіт тьоті килині сестрі милані

брату васі привіт тьоті лукії

маленькі марусі

привіт діду толі бабці христі

дяду івану тьоті поляні

тьоті мані привіт дяду максиму

тьоті марусі васі і хведі

привіт усім родным

тьоті лахвири пиридавайте усім привіт

хлопцям і дівцатам колі павлині якому марусі ну типер

я будувам писати про своє життя живемо

ми постарому лише нам привели

одну дівчину 26 року юля то вона робить

у другого шехва азнами спить

а зимою буде робити

знами мама нижуріця замене міні добре

як почнемо щораз дуріти з дівчатами унеділю

то малий барак аж іде пари

й нам то гоминує нас аш жутко

співаємо часто якідемо зроби́ти усі наші

дівчата знають хороші пісьні то як

заспіваймо слухають боми живемо ни

в силі авгороді мамусю я получила від вас

три откритки одну від систрички милоні нупока

досьвіданя ваша дочка

сохвія скоро побачимося

мамусю

досвіда

ня

пишіть що вана робить поздравляю вас усіх з днюм ангилом 10 грудня мої гиминини з празником

*

24.X.43

добрий день мої рідні папаша та мамаша і сестра маруся
сповіщаю я вам що я
жив і здоров і того вам
жилаю як найкраще
прожить на білім світі
сповіщаю я вам що я
роблю вже 8 місяці
тут і що я від вас
получив 3 откритки і
послав вам 5/9-43 р
карточку
прошу не обіжайтесь що
так рідко шлю
откритки бо нима
часу писати і
вниділю кождої я роблю
а поляк не робить
такий на мене хозьяїн добрий що зробити
авсе невгодиш як він хоче
і вже один раз бив
що незробив як він хтів
прошу вишліт міні табаку і 3 штанів піжак і 3 сорочки
і 3 поштаників бо я вже порвав піжак і 2
штанів і сорочку і хозьяїн нічого нидав
ви щоб мине побачили тоб не впізнали
бо я ходю тут як поп гантін
їсти дає тричі на день
і то мало остаюсь жив здоров
ваш син гріша
додому не ожидайте

*

прошу вас
повідомити чи живий
і чи проживає
мій батько
матір
в м. Дашів Вінницької області
5 / VII 44

*

здравстуйте рідні
федя маруся і маленький толичок
сповіщаю вас що я жив
писати подробно нима де
напишу шо кончили молодьбу
начали возити й скоро начнецься сівба
дожидают дождю а його нима
робил по 11 годин а зараз менший день
то зараз по десять годин робим
тепер буду просити федея шоб писали
письма бо ше гето і одного ниполучив
низнаю чи ви пишете чи ні тут нас 10 душ
то 5 получило по 2 уже а у 5-х ше геть і одного
пишіт поскорей новості села
може там чутками ми до дому поїдим
то пиши по швидше напишіт
скільки получили письом
від мене ну пока досвіданя
вам з рідних митя пиридає привіт бабці
левку зіночці еленці
татові і мамі

*

10 травня 43 р письмо ат вашой
дочки гані до своїх рідніх тата
мами сестрички палазі повідомляю
я вас щоя пока жива здорова того
вам жилаю усега найлучого у вашій
жизні і щобдавбог щобяповернулася
додому добрий день татусю мамусю
і сестричко палазя чогови мине
відцуралися що писім напишити
уже 2 місяці ая від вас і славечка
ничула чия вам так надокучила
чищо щовини хочити писат
домени пісім чи вам було так зле
а я не була удома чищотаке
атоусі дівчата получают пісма а я тіко
плачу а вони питають чи у тебе батьків нима
що ніхто дотеби напише пісім а я до вас
щомісяця 2 адкритки на місяць
аздому нима ответа то міні дуже
скушно бо уже висна дужи тепло
а я сидю і плачу татусю маму і сестричко палазя
вишліт мені із себе карточку нихай я хочраз
подивлюся на карточку или вам нерозрішають
висилати я получила від расини писмо тоя
дуже рада хочвона домени пиши
то я типер буду до ней писати бнам дають
3 письми на місяць у німечині писати
татусю ви щоб знали як були ми усі плакали
що усі удома а ми начужині у такім добрі
моя сестричко я тибє просю скажи марусі
новый адрист сестричко ницурайся хочти мене
ботиж умени одна сестричко
як получить оцю одкритку то одпишіт
а як мине одцуралися то відішліт так
ниха я буду знати що я нимаю куди писати
я вам писала щоб мені документи вислали а ви
мене одцуралися зтом досвіданя жду ответу
як соловей лета соловей лета нидождеца
а я писма як прийдеца

*

в містечку Дашів
2/1 42 всі [REDACTED] по-звірячому розстріляні
рідних ваших немає
будинки рідних ваших зайняті
місцевими мешканцями

*

8 апреля 1943 от Вали!
добрідень мой дарагіе радніе
папашочка і мамочка
перш завсе сообщаю я
вам што я жыва і здорова
пока торый час жыву на старом мисти
сичас унас дуже багато работы бо
саме в нас жыва но скоро
кончим номы рукамі не вязалы
а вязала снапо вязалка то мы
складувалы снопы атепер
все звозюемо цилисинкі дни
воземо і згружаемо то задень
добра нақыдаймся но внеділю не робымо
в ту неділю я бачыла ксеню і оляну передавалі
щоб передали ихнім привет
бо оляна із дому не получала не одной открытки
а катя получила дві а я тико получила одну
все вам пишу а вы чо гого не видпысуете
така досада сики тут а тико одна открытка
еслиб не посылала то простительно
а то часто пишу і вже фотографию выслала
я думаю што вам нетак
як мені можна скоро даць ответ
пишит часто не забувайте пишит все
яж одна на чужыні далекий
што даже суда незалытыць пташечка

*

надавець: Hermann Bischoff
откритка пущена 28/IX-43 р
откритка від анни до музики матвія добрий
день дедушка і бабушка пишу вам
откритку і в откритці передаю вам свій
низенький привіт і жилаю
всього хорошего вам в вашій жизні
я хочу вам написати
що я пока жива здорова
нахожуся у германії город бремен мандорф 12
в хозяйіна роблю служу йому
но пока можна сказати що
до цього часу мені хорошо
їсти есть що і пока не обіжена
тільки одно те ща багато роботи
будить хозяйка в 5 часов а кінчаім в 9 або в 10 вечора
хозяйіва дуже строгі особисто хозяйка
хазяїн має дуже багато скотини коров
дойних від доїння рук не чувствую
ночами даже не сплю а ходю по
кімнаті та розтираю руки і махаю що я ними тільки не роблю
хозяйка мені подарувала на мої іменини
плаття два фартухи рубашку туплі
передаю всім привіт і жилаю всего хорошего
прошу вас безщотно раз і я не могу вам даже написати
якщо це правда що письмо прийшло від тата вишліть
мені адрест прошу вас дуже бо я не могу пережити досвіданя

*

здрастуйте дорогі сусіди
даю точну відповідь
ваше сімейство в м. Дашів батько, мати, сестра і дочка
забрали німецькі гади
там були розстріляні всі [REDACTED] містечка в кількості [REDACTED]
за тим до побачення
залишайтеся всі живі і здорові
ваш сусід

*

absender: Fritz Schönefuss
Biere Strasse Hindenburg №21
bei Schönebeck Elbe
лист писаний 12 липня 1943 року
добрий день татку мамко сестрічко Валю і
брату Левко і братовенька
тато і применник маленький Мішка і Клавка
ми повідомляємо вас що ми ще пока живі і здорові
ми сюди приїхали 20 травня робимо в хазяїна
в селі Біре недалеко города Магдебург
ми встаємо рано в 5 часів
я їду дою 2 корові і помию посуду
начистю картошку і у 7 годин снідаю і їду на поле
а він теж дає скотині їсти і вчищає і тоді
скідає і йдемо всі в 7 год на поле на полі
робота всяка
картошку копаєм бураки сапаєм
така як і вдома
їсти нам дають рано в 7 часів
кофе і трошки хліба і тоді в 10 год
по дві тоненьких скибочки хліб
і в 1 час картошка або суп
в 5 г хліб 2 скибочки і ввечері молоко або суп
ми додому вже написали 2 открытки а з
дому нема оце я пишу третю
митут уже за один місяць получили гроші
я получаю 15 марок а терентій 21 у місяць
от ми попалися до «доброго» хазяїна щоб такі
і на каміні не родили
ще нам нічо не дав
тут роблять по 2 годи то
Валю я тобі дякую що ти хоть на останку
до мене приїхала до села та я хоть тебе побачила
бо мамки і татка вже мабуть і непобачу
бо не дотого воно йде щоб побачити
ой боже як я тебе виглядала того дня як ми виїзжали
з села то мені так було жалко
що я щоб тебе хоть тоді побачила раз із тобою поговорити трошки
і тобі брату дякую за грібинець
що ти мені зробив
я більше нічого не хочу лише
щоб повернутися до дому і застати живих
татка и мамку і всіх родичів і побачитися

а тоді нехай помирають
напишіть мені чи ще телиця невтелилась
чи може забрали чи є ягоди
ой боже мій як я хочу наїстися всього
вдома є все і тут є та руки кородкі
їжте хоть ви там і за нас згадуйте
чи є кавуни все опишіть міні
чи татко здорові і мамка чи ходять на роботу
Валю не пускай їх на роботу
нехайбе вони довше прожили
щоб ми приїхали додому і побачились
ще хоть один раз
Валю якби ти знала як я лише щось роблю
тай бачу тебе ти наче стоїш передомною і плачиш
і в мене слюзи покотяться як горох аж легше стане
а лише ляжу спати тай щей і незасну
а татко десь коло столу стоять і читають псалтир
а мамка на припічку сидят зажурані і десь кажут
що десь намає мене
мені оце де не ходю
що не роблю
то так здається чи це може ви журитися за мене чи що
напишіть мені кого ж ви виглядайте тепер щоб до вас прийшов
що мине немає і щоб вам щось розказав
а може уже і забули замине
бо я вас ніколи незабуду
Валю чи я ще дочекаюся щоб ти мені зварила
добрий борщ і наїстися з свіжим хлібом
і щоб скільки хотімо чи ні
мабуть ні
передайте привіт від нас бабці Лукії і дедушці
скажіть що я їм дякую за все що вони нас випровадили
і знами хорошо обращалися
нехай їм дасть бог здоровля
щоб вони ще прожили
щоб повернулися ми додому і зустріли їх старість
спасибі їм вони хороші дуже люди
передайте привіт мамі і Марфуші
напишіть як вони поживають
чи ще є Марфуша?
чи мама не слабій?
все опишіть бо ми тут робимо зранку до вечора
а в неділю до півдня

ой боже мій боже
нашо мене рідна мати насвіт народила
лучеб ти мене малою була утопила
передавайте привіт Микиті і Лені
напиши як вони там хазяюют
бо мені одної ночі снилося що так мене Микита бив
що я їму неправильно порахувала труд
аж кров ішла з голови
привіт Никифорові Килині і діткам
мамі хресній і татові хресному
Ювгині та Андрею і ношому
бригадиру Гнату і бабці Марії і тітці Ірині
і тітці Явдосі дядькові і дідові Онохрію
і всім родичам
бабі Хавроні і дідові
ми приїхали не на 2 роки
а навсе житя
напишіть чи більше не брали в германію
згадайте мене батько і мати хоть раз у деньочок
бо я вас тут споминаю кожний часочок

*

петриченко ялисаветі від бойчук марусі
лист писаний 14/VII-43 року
лист пишу до рідненьких папи мами од
вашої донечки мані добрий день мої дорогої
передаю я вам свій щирий дуже скучний привіт
і жилаю вам як найбільше прожити на Україні
і щоб якнайшвидше мені з вами побачитись іще
передаю свій сердечний привіт братові
плименничкам і одинокій сестричці полі
також щирий привіт передає ваша онука і плим. маруся
сповіщаю я вас що жива і здорова но вам так не жилаю
а вам жилаю якнайлуче жити і знами побачитись
тепер я вам напишу про своє життя ми живем
пока по старому у томуж лагері робим
на фабриці як і робили зараз нам кожну неділю
вихідний пускають гуляти уліс
бо інакше нема куда у лісі зараз є маліна
черніка то ми збираєм і тепер як попросим поліцяя
то йдем у будинь день у нас зараз дуже погода погана
дощ і дощ і не перестає як день нема
той добре ви писали чи ми шокупили
ні ото що мені купили я написала
стареньке моє ходю а нового нема де дістати
гроші нам набавили трохи а то все нічого все брехня
мої рідні ми ще нічого небачили ні з фруктів ні з хліба
не бачили коли сіяли чи садили коли що цвіло
сидимо тільки плачем
посилки не получали як висилаєте то пишть
скільки і не висилайте нічого кромє сушні цибулі часнику
бо ми коржиками не наїмось тепер ви пишете за отпуск
уже мину года та нам ніхто нічого некаже
ні на зовсім ні за отпуск
може як дасть бог колись кончиця війна то вернемось
просю вам пишть писма і описуйте все як живете
чи всяя великий чи ще є корова коні усе
бо дуже дуже скучно ужеж годочок
у другі откритці може вишлю карточку як получу
іще вам напишу що ми тільки оце вечері получили
2 посилки я і маня
мені коржики а мані зернята і чулки
дуже вам дякуєм ще просю коржиків не висилайте
а часнику цибулі зернят і сушні ну пока досвідання
тепер просимо вас якщо маєте пшоно або крупи то вишліть

*

Надавець: f. Marie Kramer
лист 3/8/43 року
лист от вашої дочки олі
до своїх рідних мамаші та систрички маші
і кирилу добрий день мої дорогії родичі
придаю я вам свій сердечний і палкий
привіт і жилаю я вам всього найкращого
у вашому житті і повідомляю я вам що
я жива й здорова до котрого часу
напишіть чи у вас є корова чиє що їсти
мамочко мені добре є що їсти
і пити типеричка у нас уже другий тиждень
жнива томи скоро кончим будемо
молотити ви маточко замною
нижуриця і неплachte мені добре
а додому скушно що робити
а ви ниплachte нічого нипоможе я тоже
день і ніч що нироблю та думаю що вам
такий клопіт с хатою а тут ще й з ними
чого він нипомириця я хоть ниполучала
здому письом але знала
що кирило так б'єця що чужі писали
хібатак чоловіки роблять щоб мама через когось плакати
мамочко напишіть щови робите
чи щодня ходите на роботу
ви пишете що ниполучаєте письом явже скільки
написала і дві карточки послала низнаю щоце таке
пишу вам разом 2 откритки ну низнаю
чи получите пока досвіданя

*

лист писаний 13/VI-43 р
лист до своїх дорогих ніколи незабутніх
папаші мамаші і родних братиків васюні и альошки
поздоровляю вас мої дорогесенькі
з святою троїцею бо пишу цю одкритку
на саму троїцю рано у неділю
коли ще вся кімната спить
ой мамусю дорогесеньки пишу а сльози котяться
як згадаю що так я далеко від вас то горко заплачу
хоч може дома тепер не мед але дома
ой боже як згадаю що весна в колгоспі
робити весело то і душі нестане
і великдень пройшов а ми ні паски ні крашанки не бачили
давали на великдень зернята і більше нічого
мамусю у нас дівчата поквічали в кімнаті
травички постелили та тільки плачем бо
погода дуже плоха дощі вже три неділі
і нема де развеселитись сидемо та плачемо
на троїцю два дні не робили
татусю мамусю я ще жива пока і маруся зі мною
і ялосоветка передаєм усі свій привіт
описуйте мені своє життя чи вже є ягоди
чи картошка молода чи пообсажувались
що мій дорогий братичок робить альошка і всяя
хоч слово за них хочу побачити на папері
дорогі мої мамусю чи ви застеляєте зілячком
на цей щасливий день
чи робите сьогодні
яка погода
пока досвід. нема де писати а новості є

*

любий брате Дувід
життя – боротьба, той у ній воїн
хто у житті суворий і спокоєн
йду на смерть спокійно завтра
о восьмій годині нас розстріляють
біля дашівської школи
помстися за нас
твоя горячолюбщая сестра
Фріда
19 грудня 1941
прощавай

Бахурінська Сара розстріляна Купчеленький Сруль розстріляний Лінецький Лейб розстріляний Страпоніков Борис і Роза розстріляні Мешенбон Хана Соня Клара розстріляні Айнбіндер Аврам Михл Сима Рудл розстріляні Мордкович Берко Боря розстріляні Стражникові Хана Фіма Моше Борис розстріляні на цукровому заводі та скинуті у яму Лінецькі Ліза Лейб Яків Сруль-Пінхас розстріляні Резніки Мошко Сима Клара Борис розстріляні Талаєвські Ріва Соня Маня Мойше Лейба Хана Гріша Соня розстріляні Літваки Давид Йосип Шейн Лейзер розстріляні Авербух Дувід вбитий в душегубці Лібермани розстріляні Машензони Гріша Фаня Ханця Нухім Роза розстріляні Табанські Бася Юда розстріляні Файнштейни Лі Мілер Роман розстріляний Погребінські Етя Яків Ксіл Кус Соня Толя розстріляні Хмуро Мошко Соня Рая розстріляні Любарські Геня Шика Євсей розстріляні Тульчинські Роза біг ховався був виданий поліцаям розстріляний Шутіні Хона Шейна Сима розстріляні К розстріляні Рудякови Мордхе Бела Іта розстріляні Сирота Ріва розстріляна Мар'яновська Ріма Віля Льова розстріляні Скляр Мойше Маня одинадцять дітей розстріляні Черепинські Шимон Соня Міхель Шуна Люба Гріша розстріляні Гендлер Зьома розстріляний Васил заводі Іванковський Давид розстріляний Куперман Ісруель розстріляний Голубчанський Зецер Мірл розстріляна Кушніри Хайка Бруха Соня Толя Клара Гуревич Єнта Бенюмин розстріляні Василевські Йося Голда Ріва Хова Етл Роман розстріляні Шикиранські Маня Б Брін Лея розстріляна Гольдіс Арон розстріляний Махліс Маня розстріляна Новіки Йосип розстріляні Бренери Шая Броніслава розстріляні в Монастирищенському концтаборі Бре Сима Доня розстріляні Дубровинська Хана розстріляна Школьник Абрам з жінкою та діт світанку разом із усім Дашевом Гольдштейн Мотл вбитий українцем у якого мешкав Прі Зина розстріляна Дора з батьками намагалася вирватися з Вінниці на підводі вбито прями вирватися з Вінниці на підводі вбито прямим попаданням бомби Майя при спробі вирват бомби в підводу Шлігерські Мойсей Ідл розстріляні Прізвище невідоме Ім'я невідомо Ім'я невідомо розстріляний Прізвище невідоме Ім'я невідомо розстріляні Прізвище не Прізвище невідоме Ім'я невідомо розстріляний Прізвище невідоме Ім'я невідомо розстріл розстріляна Прізвище невідоме Ім'я невідомо розстріляний Прізвище невідоме Ім'я невід Ім'я невідомо розстріляна Прізвище невідоме Ім'я невідомо розстріляні Прізвище неві Прізвище невідоме Ім'я невідомо розстріляний Прізвище невідоме Ім'я невідомо розстріл розстріляна Прізвище невідоме Ім'я невідомо розстріляний Прізвище невідоме Ім'я невід Ім'я невідомо розстріляний Прізвище невідоме Ім'я невідомо розстріляні Прізвище неві Прізвище невідоме Ім'я невідомо розстріляний розстріляні вбиті розстріляні вбиті задуш в душегубці ліквідовані вбиті скинуті у колодязь живими страчені розстріляні Ім'я невід невідоме Ім'я невідомо розстріляний розстріляні вбиті розстріляні вбиті задушені в душ Прізвище невідоме Ім'я невідомо вбитий Прізвище невідоме Ім'я невідомо вбиті Прізвище відомо мені відомо відомо нам відомо відомо все ісгадел веіскадеш шмей рабо беолмо увейеймейхейн увахайей дехол беіс ісроейл бааголо увізман корів веімру омейн йеей веісреймом веіснасей веісадор веісале веісалол шмей декудшо брих у леейло мін кол бір рабо мін шмайю вехаім тейвім олейну веал кол ісроейл веімру омейн ейсе шолейм бімр

*

19 вересня 43 р лист от вашій
дочки гані до своїх рідних тата
мами і сестрички палазі повідомляю
я вас своїм листом утом що я жива
здорова того вам желяю усього
найлучого у вашой жизнї і татусю
і мамусю я вашу откритку получила
за котору щиродякую що ви замени
не забуваєте а я за вас ніколи низабуду
поки жити буду і татусю ви пишити що ви вислали
10 посилок а я получила тіко 8 посилок
а більше ниполучила можище получу
ви пишити які дівчата зомною
є дівчата із яблуневиці і з цибулюва і ще
є багато такщо усі чужі
і татусю я вам вислала карточку і низнаю
чого ви ниполучили
і ябще вислала та низнаю чиви получитьи
бо зараз так робиця і нам зараз добри так
що лучи можи бути так що низнаю
чи я з вами побачуся і татусю і мамусю
міні дуже скушно і жалко щови слабї
татусю нічого нехочу тіко аби вас застати живих
і росказати просвое житя і татусю і мамусю
нежуріця бо вам нічого непоможе щоя зроблю
що я така нисчаслива щоміні так приходиця жити
нунічого якдасть бог то все пириживу
і можи ще звами побачуся і я вас просю
щоне журіця бовам нічого нипоможе
пишіть пісма поки я жива
а я буду довас бо зараз жива а завтра
низнаю затем досвіданя

*

лист писаний 16.5.43 року лист од твоей сестри
каті до своєї сестри тані і плименички галочки здрастуйте
моя сестра тая звіщаю я тобі що я жива здорова
сестричко моя тая щоце тая що я тобі послала
двоє писем і дві одкритки а від тебе нима ответу
чити їх неполучила чи ти одмене зовсім відказалась
що ти нихочиш писати домене писем сестро моя
тая напиши мені хоч одно писмо чи ви живі
всі чи може нема кого живого напиши мені
чи галя іще жива бо так заскучала занею щой
не можу пережити як згадаю що в мене нима родини
що нас було тільки дві а типер сама нимаю
до кого слова заговорить
то сяду и заплачу
і думаю що хочбе одно писмо
получити хочбе знати що дома робиться
сестричко моя дорога тая ницурайся меня
хоч пиши писма бо так ни знаю чи ми будимо бачити
коли чи ти вже мине випроводила навсігда а може
і коли побачимося ну мабуть нискоро
сестро моя таночко я за тобою тілко ляжу спати
то тілко і наговорюся і тілко тибі и побачу
а встану рано тай нима коломене сестрички
мой таночки тай сяду тай заплачу
тай іду до роботи тай де ходу тай думаю
що нима писма що відказалась від мене моя сестричка
таночка нихоче написати домене
я до не йпишу вона до мене нихоче
все досвіданя ни забувай за мене
а я за тебе ни забуду ніколи

*

откритка писана 6/IX-43р
откритка от вашої дочки
та сестри полі до своїх рідних
тата мама нюрі нюсі і плименичка
колі здравствуйте моя вся родина
і звішаю я вам що я докоторого время
жива і здорова і вам жилаю прожить
на білому світі який лутше і найкращій
і скоро побачитись із вами іще
пиридаємо ми вам свій щиро
сердечний привіт і пиридають
привіт дівчата вам усім а ви пиридавайте
привіт рідним сусідам
а тепер я вам хочу написати що чого ви
непишете письмом я до вам пишу
а ответу неполучаю то низнаю
чого ви непишете то просю пишіть
і пишіть чи хліб маєте
і які у вас новості то усе описуйте
бо у нас таких новостів нимає
усе постарому як і було
а нога уже ниболить лише опухла
то ви про мене не журітесь про мене
а щоб ви там живі були
пишіть ніхто із наших непоїхав
нікуди і чи за колю нічого не чути то
ви про все пишіть і куди ходять на роботу
тата і все то описуйте усе а ми скоро
прийдимо додому ну все як получите
то просю давайте скорій ответ досвіданя

*

добрий день ілі вечер братуха ваня ізвіщаю
я тобі що я твою откритку получила за которе
я тобі дуже дякую братуха ваня привіт
татові мамі люсі галаці
братуха пиши шот робеш чнароботу ходеши
чпошиви собі чоботи уже
чвичуняв коля пиши хто у нас остався на лінії
ваня маша федорів утіки додому
братуха вася відрізав руку пойздом праву
тойого відправлять додому
мамо я люсі вишлю чулочки у посилочку
може примуть якшо получите тотоді і вам вишлю
ваня читвой щеп принялися опиши усе міні
які у вас новостів нема ніяких
привіти від дівчати хлопців усім рідним сусідам
досвіданя давайте скорей ответ

*

відповідь на ваш запит

сімя Шутини залишилися в окупованому селі

Хана кинута живою в колодязь

Клара (донька) кинута живою в колодязь

Шутін Хаїм-Йосип убитий і кинутий в колодязь

*

олі до мамуні та фросі слава ісусу христу
дорогі мої мамуню та систричка
фрося пиридаю я вам свій скучний привіт
і цілую я вас позаглазно бо вглаза нибачу
і не знаю коли довидеця побачитись
дорогі мої мамуню дуже мене за вами скучно
уже ниможна пирижити мамусю мої
як мені тяжко приходиця то ніхто
низнає тільки один милостивий бог
ще зимою мамусю було лекше роботи
було мало а тепер наз 4 душі робить
а то роблять чешки робота така
собираємо огірки кождий день
а ночью до першого часу квасимо уже
корзини повітягали руки азо до колін
і нас до зимли повгинало
повиходимо мамусю на огірки
та чешки то вже вбируця то те їдять
то друге а ми сумні та заплакані
вони ідут до своїх а ми прийдем
до своєї кімнати та наче в яку тюрму
за мене не журиця поки я є

*

карта спущена 20/IX числа од вашого
сина івана добрий день папаша та
мамаша передаю я вам щирий поклін
братікам і сестрі новостів тут ніяких
нима всьо так як і було
одно лиш вас прошю пишіть
почашче писма
ясний льоня слухай тата та мами
помагай хоч трошки їм в роботі
бо роботи є багато
а вся вона робить вже немолодими руками
помагай льоня як можиш
глядіця щоб не послабли
нуй досвіданя вся моя рідня
привет всім тим хто знаход
в великій німечині
привет всім
товаришам

*

здравствуйте дорогі папочка сестричка
галя і вся наша рідня вперших довіщаю
вам що я жива і здорова чого і вам бажаю
находюся у мюнстері роблю на заводі
робота легка роблю 8 часов у день і в неділю
відпочинок так що мені папочка байдуже
харчі теж байдуже нам все байдуже
дозволяють ходити у город в неділю
гуляти так що нам тут нескучно
життя моє папочка пока нічого ми всі разом
товаришум ділимоць чим можим
папочка а не вернулась я тоді через те що нивипустили
з вагона я просила сказали ниможна
з дівчатами разом доставилась на місто
з тими що з дому товаришувала
ми в 4ох так і спимо коло міста в одежі
у мене всего хватіт на роботу видали
в неділю я в своїй одежі тільки папочка
як ви живете пишіт одкритки домене
як моя сестричка галя непускайте її хоч
держіть удома нехай хазює пишіт
як урожай зібрали ви і всі родичі шліт
посилки якщо можна тютюну вишліт
я обміняю та щось куплю і так же фруктів пишіт
чи всі товаришки поїхали мої
папочка зфотографіруйтесь з рідньою
і вишліт фото боскучно за всіма я папочка
ваш наказ буду виконувати
неплачте нижуріться бо нічого
нипоможе буду жива вернусь і побачимось
пока досвідання папочка сестричка галя т. ганя дядь петя
т. поля і браточок вася шліт адрест від петі привіт саші
колі каті і всім тов. дочка роза

*

на ваш запит відповідаю
що мені стало відомо від сусіда Богомольного Йосипа
Векслер Манечку
та сотні дітей у грудні 1942
вели обозом голодними і босими з Дашева до Монастирища
де змусили їх вирити могилу для себе
а потім розстріляли

*

Надавець: Fr. Steffem
Huchting (Bremen)
Heerstraße 65
1/VII- 43 p.

добрий день мамаша передаю я вам
свій привіт ізвіщаю що я пока жива й здорова
чого і вам желяю перш за все я хочу вам написати
як я тут проживаю я тут так не то добре
не то горе роблю я зараз у хозяйіна і не сама
а нас є 4 душі одна жінка з киева 50 років
і 2 хлопці один з польші а другий з бельгії
то це добре що хоч є до кого забалакати
а щоб сама то онімлаб горе що не вмію говорити
в дорозі ми були 2 неділі і доставились благополучно
неслучалось в дорозі нічого
нам було 3 комісії
попало нас в цей город 12 душ
і тут нас розібрали хозяйі
в город бремен в саму німеччину
хозяйін займається городиною і ми
коло неї робимо і я ще дою 2 корови
бо більш у його нима типер напишіть міні
чи беруть ще людей чи тих забрали що залишились
такі як я що їм є і напишіть як ви там проживаєте
чиє од братіка звестія якщо є то напишіт мені його адрес не
обіжайтесь що так мало написала
написалаб вам но жаль що письма не йдут
а откриток тільки 2 на місяц
напишіт чи є марія оверкова яшка димен козьма
і микола вдома чи вони втікли пока досвідання

*

лист писаній 5/1 43 року
лист от вашой дочки ликерки
до своїх родних татка і мамки та брата
і систри і плимінників добрідень мої дорогі
родітилі пиридаю я вас свій низкий поклін
і звіщаю я вам що я жива і здорова того і вам
жилаю як само собі щоб дав бог прожити
і вскорім времі з вами увідітися і що я
вам ізвіщаю що я пока на старому місті роблю
у того самого господара і міні хорошо прошу
вас щоб ви про мене нижурилися міні хорошо
а я тілко просу бога щоб ви були живі і здорові і щоб я
соро із вам побачилася і що я вас прошу пишіт
міні писма а то міні здорово за вами скушно
то нихай я хоч писмо получу то все
булоб лекше пишіт міні які удома новості
і яке ваше здоровлечко я ще поздоровляю вас із
святим рожиством христовим
щоб дав бог хорошо просвяткувати бо ми
святкували хорошо і новий год хорошо і досвіданя

*

лист 6/VII 43 р лист от вашої
дочки гані до своїх ріднесеньких
тата мами сестрички палазі
перш за все я вам повідомляю вас
утом що я од вас получила ту справку щови
вислали то я вам щиродякою щови
замяни не забули а я за вас ніколи
низабуду поки жити буду
татусю і я пока роблю там сили
а на дальше ни знаю як буде
пока мені добри ви знаети моє житя ну нічого як
даст бог томожи колись як буду жива
то повернуся додому
щобдав бог щоб я повернулася і вас застала
усіх живих і розказала вам як я жила начужині
татусю мені дуж жалко щови домени напишити пісім
яниполучала 3 місяці аж це типер получила цю із справкою
то мені дуже жалко бо я не знаю що там робиця
татусю пишіт яке ваше здоровя
як висадили городи усе мені пишіт які новості
у селі і я типер получаю письма від валі
від росини і від петі і получила від петі
карточку татусю я вам вислала із себе карточку
тояк получили то напишіт мені і вишліт
із палазі и себи карточку татусю як буде можна
то вишліт мені хустинку боянимаю ущо
закутатись а дівчати получают
хустинки із дому затем досвіданя
привет усім пишіт якнайскоріше

*

на ваш запит повідомляємо
Мельникова Рахіль (81 рік)
померла під час евакуації
на платформі
вантажного залізничного потяга
місце поховання невідоме

*

18.7.43

здравствуй небо ясни зори
голубые облака
здравствуй милая наташа
шлю привет издалека
в перших строчках нашого листа
дозвольте передати вам усім
палкий привіт мамі софії петі і тані
з побажанням всього кращого
і лучшого у вашому щоденному житті
а також у роботі
ми знаходимось пока що на старому місці
робота переважно коло дров
а підчас коло вугілля но це рідко
деколи то наробишся а деколи день пройде
що незоглядися коли
харчі покращали
дають інколи добавочний хліб
проти того що пише шевченко андрій і терень
то нам добре
зразу було дико коло роботи а зараз
начали обдуватися
саме головно добре те
що нестроят у 5-ть як ідем на роботу
і із роботи нароботі нарівно з німцями
після роботи хлопці ходять у ліс по ягоди
малину і інше
до баурів як хто хоче
у вихідний тоже саме
а там де хлопці з нашого села
2 втекло то зараз водять на роботу
а у нас 6 утікло але з нами байдуже
поліцая немає це саме головне
а те все можна пережити лишби
живим остатись
вихідний через 2 неділі на 3-й
так що ви нежуріться за нас
так має бути у житні
після роботи як заспіваєм волга волга
то аж роти раззявляють всі
хто проходить мімо
нас було 49
а зараз 31
стало лутше

*

Huzaljuk Frosja
Gemeinschaftslager Ottmuth O/S
Fabrikst 4923/07/4
19/4/1943р

добрий день любима і ніколи
не забутня подруга мотя
перш за все мотя
розриси передати тобі
мій чистосердечний але
скучний привіт з воздушним поцілуєм
і кріпким рукопотисненням
а подруге мотя хочу повідомити
що я учора т.б. субота 17.4 одержала
так безнадійно твою открытку
за котору тобі щиро безліч раз
дякую спасибі що ти не забула
мене і написала открытку
я даже і не ждала від тебе
открытки того що ти не ізволіла даже
прийти до мене при мойому відїзді
за це тоже дякую і не тільки тобі
а і другим дівчатам наприклад феклі платоні і др
ну та про це хвате
ось я тобі напишу декілька слів
про своє життя
живу я пока байдуже
роблю на старому місці
живемо я поля і феня вмісті
робимо теж пока вмісті
життя наше мотя я думаю
що геть і не стоїть про наше
лагерське життя
ну зараз настала весна прекрасна
а вообщє тут вона вже дуже давно
дерева порозвивалися
травичка зелененька
так гарно скрізь а на душі
тяжко сумно дуже скучаю до дому
та це вже хоть стала одержувати
з дому открытки то така вже втіха
що я знаю а то було боже
оце лише в цьому місяці стала одержувати
учора разом з твою з дому одержала

получаю листи з германії і даже багато
від саші к, дуні нашої, зіни п
від мані п одного листа
ну і від острівських
новостів в нас нема нікаких
а ти описуй мені все подробно
про життя що робиш за дівчат
як зима пройшла і як весна проходить
опиші українську природу
бо дуже я вже скучила ой я хочеця додому боже
якби оце моя воля то я б прилетіла
опиши домашнє житя
нас живе 16 душ в кімнаті
життя мусить бути хорошим
робимо на фабриці душно жарко
а на дворі хорошо
а вечори які прикрасні но не для нас
учора вийшли постояли надворі
та й пішли спать
нема отої кручі тут тих шумних
українських вечерів хрущів божої скриньки
ох пройшли ті квітучі веселі шкільні літа
сьогодні якраз 5 місяців як з дому
ну мотінька пока досвідання
з привітом до тебе твоя вірна подруга фрося і поля і феня
привіт твоім батькам і моім і полінім
і усім дівчатам спасибі вам всім

*

дорогій сусід
повідомляю що вашого племінника
Грішу Духовича 13 років
вбито у кінці 1941 року
місцеві українці повели всіх євреїв містечка
до районного центру Дашіва
у 20 градусний мороз
7 кілометрів голими
біля школи викопали яму
і усіх розстріляли
хату Духовичів зайнято
місцевими мешканцями

*

19.7.43

коротесенький листочок
пишу до моїх дорогеньких
незабутніх батьків
тато і мама
передаю я вам палкі доческий привіт
і желяю чого найкраще
у вашому домашньому скучливому
житті прожити пока ми всі
посходимось до рідної доми
тату і мамо оце я вам пишу
б-у открытку і плачу
а ви нихочите писати до мене
адже я вам пишу більше як до чорта
а від вас тіко одну получила
федорка і зоя тоже получили
і всі раді і довольні
я живу і городі Aschersleben
у баура по нашому у пана
в якого є багацько землі
і багацько робочих
у нашого так щоб низбрихати
то до 60 осіб робить
українців з нашого села 7 осіб
з сусіднього 2 дівчини та 2 циганки
ми з ними щоденно сваримось
такі вриднючі що страх
і 2 укр хлопці
ми живемо в дерев'яному бараці
дівчата українки всі в купі
чехи дівчата до 25 душ
і 2 поляки хлопці
і немки 2 доять корови
і чоловік там з ними вичищає тощо
чоловіки німці їздять кіньми 5 пар коний
і то не такі як у нас а громобог
один хлопець німець возить нам
і чехам наполе обідати
а один вивозить нас наполе і з поля
бо трахтором вже не їздим
бо жнива
трахтором жне жатка самов'язалка
а ми тільки ходим складати снопи

прошу не журіться за мене
робота не важка
така як і в колгоспі
то сапаїм то квітки рвали
а це помідори вибирали
а то жали серпами петрушку кріп
траву обкошували для жатки і тд
ідем на роботу у 6 год ранку
а в 6 год вечора кінчаїм
в суботу кінчаїмо у 4-5
а вдома не робим нічогісінько
їсти тепер дають 3 рази на день
хліба дають 3 кг на тиждень
варимо на кухні усі дівчата потижньові
на обід суп або перловий каліш
а на вечерю всігда густа картошка
на сніданок півлітри молока
на чоловіка а також кофія
груш яблук то вже стільки їмо щодня що
сказати неможна
і думайте де?
а по дорозі росте дерево
то ми йдемо на роботу то як почнемо
збивати то цілий смех
дають сахар масло
два рази в тиждень дають м'яса із салом
ви пишете що будете колоти кабанці
коліть і їжте на здоров'ячко
листів із дому получила три
і від сільських тих що в німеччині
получаю дуже багато
знаю хто де живе
нам пока що не дав пан нічого
я вже купила одно сине платя
прошу за мене не журіться ані грами
я ще трохи герой
там хоч за себе вспійте журитись
від гриця получаю
від зіни тьотіної
від олі од всіх получаю
скажіть тьоті ялисаветі
що я ходила за ягоди
тату опикуйте мені все та часто

ви повинні знати як мені тут скучно
пишіть як ваше здоров'я
моє здоров'я нікудишне
я десь трохи простудилась
і вже тиждень валяюся вдома
сьогодні ходила до лікаря
та що мені той лікар дав рецепт
та я його оддала шефові
то він привезе ліків
чиряків по всій спині і кругом у паскові
що ні дихну і капильку
нічого робити не можу
і сказав лікар що на роботу можиш завтра
то це казала настя як удаця
чи піду чи швидше вдома буду
нам уже видали дерев'яшки
майте собі на увазі що дуже гарні
обіцяли видати піжаки хвартуки і штани байкові
і ще сорочки платя чулки
я сьогодні з досади та від лікарні пішла
і весь город обходила і нічого не купила
горпинці вже наміста багато купила
передайте привіт
т. ялосоветі д. левкові
т. марії т. явдокії андруші
всім сусідам
пока досвідання
не забувайте за мене сироту
тату і мамо ваша доч домка

*

Wohnort auch Zustell – oder Leitpostamt: Wagner Iohan

Enzersdorf a.d. Fischa №73

лист пущений 7 жовтня 1942р

добрий вечір добрий час

что ви делаете сейчас

кидайте дело все свое

читайте мое письмо

я жив здоров того й вам жилаю

я нахожусь на старому місті

роблю коло машини

і немаю часу писати додому листи

ви повинні кождий день писати

мені листи ну пока

*

на ваш запит повідомляємо
Побережського Пінхаса-Сруля
поліцаї в присутності гестапівців закопали
напівживого в викопаний рів
за наказом Гітлера

*

лист пущений 17 серпня 43 рок
добрий день мої дорогіє родітелі
сповіщаю я вам що я пока жыва
і здорова того і вам жылаю
дорогая моя мамочка а также
і сестра килина повідомляю
я вам що я находюся в німеччині
в городі гельзенкірхен де взяла нас мадам
до себе на кухню робота легка
харчі хороші і відношення до нас хороше
видали нам по 2е шолкових платів
по 1 кофті шолкових і жекет а также
і спідницю шерстяну так що я пока байдуше
мамочко сповіщаю я вам що я сама находюся
між чужыми людьми була я із своїма
то нас забрала мадам і тільки з 2ма осталась бобанськими
дівчатами а то всі чужі
ну мамо просю не журиться
за мною не тратьте свого здоровья
міні добре тільки дуже скучно за вами
а такше за всіма
дорогая моя мамочко
опишіть мені яке ваше здоровья а такше і харчі
ну пока досвіданя

*

добрый день дорогие
тато мама и сестричка лідуська
шлю я вам свой горячий
привет и желаю всего наилучшего
в вашей жизни и работе
сообщаю вам что я пока жива
здорова чего и вам желаю
что у вас нового
як вы живете и як ваше здоровье
открыток я от вас давно не получала
от гани тоже давно але вона пише
що їй дуже зле слаба безсильна
та щей поляк той що з нею робит бье
мені наоборот я полна здоровья
французы котрі зо мною роблят помогают мені
во всем мы хорошо относимся друг
к другу даже коли и хозяйка сердится
то воны уступаются мені хорошо
еслибы не эти тревожные ночи
города который был у нас в 14 км уже
нема тільки стіны стоят
ну пока досвидание крепко целую
ваша доч М.С.

*

і коли увійшли німці
вони за тиждень влаштували облаву
і оголосили що усі євреї повинні зібратися на площі
на вул Леніна
та йти в Польове
недалеко від Дашіва
потрібно йти й копати яму
щоб зберігати картоплю
мене і братика вдома не було
була мама
хапали кого могли
кого бачили
і цілою колоною вели копати яму
маму повели туди
папа був на роботі
коли колгоспники почули про облаву
і що ведуть євреїв
то вони його не пустили
вони сховали його на горищі
і накрили соломою
як він не рвався
його прив'язали і сказали
підеш вб'ють
а я з братиком десь гралася
прийшли додому а сусідка каже
що ви тут
маму вашу на розстріл повели
а ви тут ходите
я говорю а куди повели
ось на Польове
я взяла братика за руку і кажу
раз маму повели на розстріл
підемо ми теж
нехай нас усіх розстріляють
тільки вийшли і нас відразу ж німці схопили
і знову колона
і повно народу
і привели нас туди
і ми знайшли маму
мама сиділа на землі
всі ридали і плакали
яму викопали і німці почали розстріл
з першої колони почали кидати в яму і стріляти
яма була вже повна

і ми все це бачили
як дихали трупи
як лилася кров
а потім німець став кричати
що потрібні кравці
мама була самоучка
у нас була швейна машинка
і вона стала кричати я кравчиня
залиште нас я кравчиня я кравчиня
вона так кричала так кричала
а німець каже що вона так кричить
та жидівка треба її розстріляти
раз кравчиня відкинь її в інший бік
і відкинули маму
а ми поповзли рачки за нею
ми встати не могли навіть подивитися догори не могли
і мама теж не могла і ніхто не смів
як тварини відповзали ми в бік
щоб нас не бачили
залишилося кілька євреїв
які назвали себе кравцями
інших засипано землею

*

лист писаний 15/VI-43 р.
лист до своїх папки і мамки од вашої
дочечки мані передаю я вам свій щиросердечний
германський скучливий привіт і жилаю я вам всього
найкращого в вашій українській жизні
перш за все вас сповіщаю що я ваші откритки получила
які ви написали 9/IV, 20/IV, 21/V, 12/V-43 р
і маруся получила ми ще пока живі й здорові
усі три умісці і робим і живем
я вже вам писала як нам був великдень
ми живем у місці їсти нам дають як і давали одну картошку
ми пообдирались ну не дуже немаім сорочок
нам дали по сорочці тут нові але щота одна
сорочка нового ми ще не купили нічого
мені то можна хоч старе достати а мані неможна
бо вона велика ну нічого може як так і будим
грошей ми получаєм умісяць 15, 18, 20 марок
то нема що купити тільки сітро і дещо мені старе
нам на роботі дають комбінізони робим
не в свому в лагер неможна іти в тому
у нас уже тепло соловейко співає
а ми й не бачили як садки цвіли
чиривики нам теж продавали на деревнях
11.50 мар и продають
карточку я вам послала а чого ви не получили то я не знаю
описуйте як ви спарвляли великдень
чи святити паску напишіт
чи мама и хрося ходят на роботу як
там всяя хто його бавить
хто ходить з кіньми хто пасе корову
чи нема вані вдома хто моїй одинокій
сестричці допомагає як вона проживає
чи рясно цвіли садки
чи багато ягід слив бо ми нічого не бачим
напишіть скільки місяців васі чи він ходив вже
на паску до діда федора напишіть
усе ато боїтєсь писати
кого взяли в германію описуйте все
ато не пишете нічого
ну просю вас не журітьєсь глядіть васю
нехай він хоч маленьким зазна добра
може ми вернимєся то вже буде великий
просю нехай зднімеця хрося з васью та
вишліть мені карточку досвідання

*

13.9.43

гуненко трохім бабій анні
добрий день моя незабутня
многоуважаема подруга наточка
перш за вся передаю тобі свій щирий
сердечний сирітський привіт і жилаю
тобі серденько як можна краще прожити
весело й щасливо на рідній землі дома
я це уже другого листа получив від тебе
за я кого я тобі наточка дуже щиро
щиро дякую що ти до деякого часу
осталася мені прежнім другом
а я также твоім я дуже радий
що хоч нечасто бачу і читаю слова
писані твоєю власною ручкою
і проказані твоїми любимими мені нежними устами
а коли немає нічого іншого на душі
тож задумаюсь як ми було гуляли
і все інше и забудуь щой роблю
то француз мене зіб'є і тоді охаменуь
а роботи то скільки що як розвиднееться
і до заходу сонця присядешь тільки що попоїсти
із здоров'ям пока гаразд у німця слабих немає
нічого наточка дасть господь
коли ти й дальше не забудеш свого слова
то ми колись віч на віч зустрінемся
і тоді наша надія сполниться
а я тобі серденя
можу змінити тільки тоді
коли моє життя змінить мене
а якщо я буду жив то скількиб то років
не було маю надію на одну тебе
наточка не обіжай що я до тебе не зайшов
як я у хаті був у тебе і так
бачив твоїх батьків і вони не сказали точно
де ти і так я заплакавши війхав з умані
оставайсь здоровенька мій щирий друг
жму твою праву ручку
цілую багато багато раз
твое любиме мені личко

*

19/6-43р

добрый день таточко и мамочко
первым делом чем писать письмо
я хочу передать вам свой горячий привет
таточку и мамочку я вам сообщаю
что я пока жива здорова и вам желаю
как лучшего здоровьячка в вашем жити
я вам сообщаю что я вам послала
уже 15 открыток а ответа нет никакого
таточку и мамочку дуже прошу
пишити открытки то так скучно
додому то щоб могла летать
то полетела бо скучно та ще така
досада может там що удома случилось
пишите яке здоровье
а вы мамо не падайте духом
я знаю що вам жалко
що на старість нема кому и воды
принести ну що ж мы зробим
пишит як діла идут
мы уже свое жито змолотили
осталось картошку и
буряки выкопаты
вышлит мени фото
и адреса от льони от дяди михаила и фроси
ну досвідання
привет всем сусидам

*

лист 17/VI 43 р лист от
вашої дочки гані повідомляю
я вас що я пока жива здорова
того вам жилаю усього найлучого
у вашому житі пиридаю я вам свій
широ сердечний привет і повідомляю
я вас що я получила документи тіщови
висилали получила посилки та дуже плакала
зернята сливи коржики
то я вам щиро дякую що виза мене низабули
а я за вас ніколи не забуду тіко тоді забуду
як буду там де моя мама і татко
не журіця за мени як дасть бог топовернуса
додому тіко незнаю коли ох божемій коли я
дождуса менути щоб я звами говорила
щоб я побачила свою сестричку
а як їдну маю і ни знаю коли я їй побачу
татусю я вам вислала із себи карточку
а ви вишліть мені из усіх трох бомені
дуже скушно татусю я вас дуже просю
вишліть мені хустинку яку небудь бо у неділю
нимаю у що закутатися скажіт марусі
нихай пиши пїсьма я получила петі карточку
і дожидаю із своїй сестричкою
досвіданя пишїт пїсма не забувайти за мени
пишїт почашче бо неможу дуже

*

откритка пущена 5/V-43 р
откритка от вашої сестри полі
і дочки до своїх рідних
тата і мами брата міті систри нюри
нюсі і манці сповіщаю я вам
що докотрого время я жива і
здорова і вам жилаю прожить
якнайлучше і скоро побачитися із
вами а ви пиридавайте усім родичам сусідам
перш я вам напишу що я уже
получила пять одкриток за которі я вам благодарю
що хоть ви за мене не забуваєте а я за вас ніколи
не забуду пишеть міні чи ви уже обсадили город
словом пишеть усе
і чи усі удома то пишеть
як ви там усі поживаєте бо я живу
по старому новостів таких немає а ви пишеть
які у вас там новості
іше ви пишете щоб я сходила у болніцу
то щоб я уміла говорити то може я добилася
або хотябе забрали убольніцу або хоть
додому пустили ви пишете що у вас єсть хліб
і картошка то може ви міня обмануваєте та так пишеть
мамо я тобі напишу що ніжалій мої одежі
а промінной нахлеб як єсть де а
то може увас нимає а може дасть бог
то вернуса додому то наживемо мамо
скільки дадуть города то скопайте увесь
ізасійте і засадіть і пишеть
скільки далі вам города мамо
як візьмуть мітю і нюшку то напишеть
міні откритку нихай як
буду знати пишеть міні пісьма мамо
я роблю і думаю як
надальше прожити на білому світі
нуй пока усе пиридавайте
усім привіт от нас пиридають привіт яринка ганя сакова
милянка мусійова і настя бондаренко
і пиридають хлопці бо серце бажає вас горко видати

*

лист 13/XI вересня 43 р. лист
от вашой дочки гані до своїх
ріднесеньких татка мами
сестрички палазі повідомляю
я вас що я до которого часу
жива здорова того вам желяю
усего найлучаго у вашой жизни
і татусю я вашу открытку получила
за 14 червня то як прочитала що ви
слабі і мама моя так плакала
що я така несчастлива що ви слабі
і я ж нибачу і ни знаю коли я вас побачу що я так
далеко таточку нічого нехочу тіко аби я прийжала
додому і застала вас усіх живих і розказала вам
про своє житя татусю я тіко получила 8 посилок
а ви писали що вислали 10 тоя можи щеполучу
і татусю яж вислала карточку а ви ниполучили
наверно десь пропала і татусю я роблю
з дівчатами із війницької области село цибулів
і село яблуновці і ще багато київська область
робота вам звесно харчі теж усе добри
тіко дуже жалко що ви слабі і богігознае
коли додому татутсю і мамусю ниплачта і нежуріця
як дасть бог то повернуся як буду жива незнаю
затем досвіданя пиридаю вам свій сердечний привет
іпиридайте всім родичам жду ответа як соловей лета

*

добрий день мои мамочко
мамо я вам передаю що я
жива здорова того и вам жилаю
багато кращого и лучшого життя як мені
передаю що я ваши три
посилки що с пряниками і дев'ять марок отримала
мамо то дали нам спідниці кохти
сорочки косенки за місяць 15 марок
і ваші 9 то в мене гроші є та нема
шо за них купити мамо мені пока харашо
не голодна и не гола оце одно шо мої чоботи
порвалися хотіла подчинити то їх неможна бо споду
нічого не має може шо пан дасьць на зиму
зараз копаємо картоплю на кошики
хто більше викопає той більше получит
кажут низнаю чи правда
польки получили по 40 марок по 60 марок а ми по 15 марок
це за жнива казали шо дасьць пан маїки і штани тай не дає йще
мамо то я ще зразу знялася та отправила
авже за чотири місяці як поправилась
мамо ми до троїці дві неділі вже робили
та я писала чи ви вже помастили на троїцю
а елін тато пише елі пише як горбатукова помастила
а ви не пишете чи помастили
а ще елі пише він шо маруся пише додому
що дали маїки і штани
але нам совсім не давали
а вона пише шо дали
то як вам невгодно шо я
пишу то я можу не писати
та ходіт до кокоби та читайте що еля
пише правильно а я неправильно
пишу пока досвідання
будте здорові

*

лист писаний 18 сінт
лист од твой сестри каті
до свой сестри тані і плименички
галочки здрастуйте мой рідній звіщаю я
вам що я пока жива і здорова і вам жилаю
сеструну моя таночко звіщаю я то сім щоя
вже получила від тебе чотири отдритки
закоторія тобі щиро і щиро дякую що ти за мене
не забуваєш то я об за тебе не забуду ніколе
сеструничко мою таню ти мені пишиш щоб я тобі
написала де я знаходжусь я находжусь в городі германії
недалеко полской границі двойцать пять кілометрів
іще писала ти мені що я роблю сеструню я
роблю в хозяйна всяку роботу і вдома вполі
дою коров і свиням даю опшим
сеструню таня описати тобі всю свою роботу
то треба багато бумага а ще писала ти мені
в чому я ходу мені пані купила одна платя
і одну сорочку і одні труси і білш пока нічо
і ще писалати мене де я сплю
я сплю в чистому їсти теж дають і пока іще так і нихорошо
і ниплохо сама ти знаєш як в чужій стороні
жити нимакому що бо сказати
а я тобі всього не можу описати
що можу то опишу
як дасть бог повернус тоді все роскажу
ну і пока все пиридавай всім привіт дівчатам
і хлопцям і тіткам і сусідам і сеструні дуні
і гані і колі і миті і маріні нехай вона напишить мені
хо одно писмо і парасі і фидорі нихай вони напишуть мені
писмо і ксені і вані і домці і бабці м. ларійоновні
і марфі і колі благодару їх що вони за мене не забувають і цілую
вас всіх в розові губки і стим досвіданя
привіт всім від каті

ПЕРШЕ ВРАЖЕННЯ НЕБУТТЯ

*

не знаю
мови сійської
їнської мови не знаю
недоладно відмовчуюся

і не пригадується
нічого не стелиться
на виворіт ось цієї пам'яті
на язик не навертається
стисло не втискується не
в'яжеться розмовонька з ними
хороводик не
водиться у вас там на заході
ніхто не бере
нас за ручку
не розмовляє ніхто
не прострілює літерки
в роті місиво
не шамкає
ось-ось розговоримося
виговоримося

дніпро зашиємо
бачите наша рана впадає
тепер у вашу
рану

виття водоспадне
слів не знаходимо
сійською
їнською
крутиться
на кінчику язика

крапелька отрути

*

нібито не про себе
коли нарешті засинаєш
у радіаційному тумані
через дві-три години
проступають не дуже знайомі силуети
вони повільно пересуваються
від нашого будинку до сусіднього
та я нібито чую їхню уривчасту мову
це мукання на якому кожне звертання
до себе відлітає від стін панельних будинків
майже неіснуючого міста
посередині якого ми вкупі чекаємо
на якесь прозріння
у нас є хвилина чи дві
потім до нашого кола хтось підходить
і каже: не треба, не треба

*

скільки ж їх там було?
він стояв проти разючого світла обтяжений зброєю
і простягав їм забагнені айдарським болотом
скривлені руки

казав як шукав сховища у шелюгах
і посмішка гарячим струмом пройшла по офіцерах

деякі з них заспавшись за довгу ніч
ще чорніли проти неба голим гіллям

жінки заридали вголос
розпорядження повисло у повітрі

ніби срібна осіння павутина

він зачепився одягом,
усією своєю вагою

табуном мовчазних упевнених вовків
його наганяло на слизьке повітря
смолянистого пекучого
ніби на старій світлині його прабаби
першого враження небуття

*

відступаємо по пам'яті
твоя неповороткість
веде нас понад річкою
розбагненими дорогами

дивись вони залишили свою техніку
та ти жадібно вдихаєш
пропахле бензиновим смородом
січневе повітря

до того краю
де ти послизнешся
п'ять-шість кроків
прорубаного отвору
чорної води
яка кожною бульбашкою
нагадує що нарешті ти вдома

на підступах до вашого міста
з-під криги замерзлої водойми
застиглі на півслові обличчя

*

коли тобі нарешті щастить
до радіологічної суміші дрібних
твердих частинок
приходить пам'ять
знищеного міста
сад першого травня
жінка в сукні в горошок
загубила тебе посеред часу
важкої знемоги
і простору
дитячого забуття
здається від панельного дому
відлущується останній
різкий голос
та ти робиш мимовільні рухи
щоб ніжно й сумовито
викликати хоча б чиєсь співчуття

*

ігор з нами не заводили
правильні пацани
не заводили за ріг –

а ми їх не піздили

вони нас не пиздили

не відливали вікопомні кулі
під сусідськими вікнами
не відливали
блюючи

не відводили соняшникові очі
не дивилися палахкими на крадене сонце

на крові не запиналися
заспокойтеся, сестро
чи не вистачило
вам губитися в цій ополонці
порожнього страху спалахи
не затьмарять мерехтливе
полум'я сорому
у горлі зав'ється
війни розійдеться живіт

виродка голова
скотиться з горба
білого снігу

*

коли повертаюся
до того міста
червоними спалахами
розгортаються килими
далекого сходу неукраїни

у біло-рожевих вогнях
десь поруч
вузликами болю
мерехтять плями дитинства

я шукаю його
на дотик за пазухою
мій камінь

кидаюся до ліжка-окопу
в очікуванні обстрілу відкинутого тіла

мій бій триває ніч
мій ворог схожий на мене
та я плутаюся
коли він робить знаки рукою – браток підповзи

на наші спини падає сніг
червоні килими нарешті
прожилками пам'яті
заливають мій голий стіл

*

рядовий що міркує
у напрямі болю

не має наміру
робити щось
бути десь

його влаштовує
непоборний потяг

дзвонити у двері

поки надщерблена куля пам'яті
обертається навколо себе

він зажмурюється
та нарешті відчиняє

*

усю ніч гнав мене полем
мого задоволення

поки не вляглися хвилі
його смутку

мов п'янів
від власних сил
під час бою
але мене не вбивало
як розпороту землю
або прострелене дерево

тоді він узяв ніж
обстругав мої стегна і вбив
кілька гвіздків щоб натягнути луки

аби краще грав

тепер мене не зачепити

як страшний
майже неіснуючий спогад

*

тіло моє м'яке
вранці
по пелюстках
вітру тягне на вогкий
і солодкий

за нитку палкого меду
з мого живота

та я ходжу
зі склеєними очима
по місту якого
ти казав більше нема

але зараз бачиш
я лежу в ліжку

і п'ю львівське світле

та нібито мої п'яти й не горять
за кордонами болю
а заплющене серце не котиться
попід вражою горою

*

ніби цвяхи від сухого дерева
виразно відділяється те що
недавно було
усвідомленням нашої сили

та він згадав найтяжчі бої

я й досі здригаюся
коли бронзові ковалі
каже він
безперестанку гатять
у повітря

люди що залишають місце
свого проживання
під час війни
здобувають обличчя
поранених
іноді вбитих

але поступово
жах у їхніх очах втрачає
попереднє забарвлення

життєве безладдя
доводить
страждання
до марнотратства

єдине чого ми тепер прагнемо
це визнання нашого болю

Зміст

Оксана Луцишина. Священна мова його не-тіла	VI
--	----

ОСТАННЯ ВЕЧЕРЯ МОГО ТІЛА

я пробачив собі	5
у двадцять другому	6
навіть коли прабаба Наця	7
як пережити те що вже відбулося	9
від прабаби залишилася	10
книга родоводу Олександрового	11
де ти мій гетьмане	13
чому, Боже, нехтуєш перемогою?	14
усе сталося, як при створенні світу	15
що ти тепер?	17
як повернутися до міста якого нема	19
хвилиночку, зачекайте	20

ТО Я ОБ ЗА ТЕБЕ НЕ ЗАБУДУ НІКОЛЕ	23
---	-----------

ПЕРШЕ ВРАЖЕННЯ НЕБУТТЯ

не знаю мови сійської	87
нібито не про себе	88
скільки ж їх там було?	89
відступаємо по пам'яті	90
коли тобі нарешті щастить	91
ігор з нами не заводили	92
коли повертаюся до того міста	93
рядовий що міркує у напрямі болю	94
уюсю ніч гнав мене полем	95
тіло моє м'яке	96
ніби цвяхи від сухого дерева	97

Літературно-художнє видання

Олександр Авербух

Жидівський король

Усі права застережені. Передруки і переклади
дозволяються тільки за згодою автора й редакції

Видавці: Леонід Фінберг, Костянтин Сігов
Тексти: Олександр Авербух et al
Редагування: Валентина Вздульська
Художнє оформлення, дизайн обкладинки і верстка: Гілад Сотіл

Підписано до видання 06.12.2021. Наклад 500 прим. Формат 84×108/32.
Гарнітура Roboto, VesevaOne. Умов. друк. арк. 11,76.
ТОВ «Часопис «Дух і Літера»
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 224 від 19.10.2000 р.

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»

Телефони

+38 (044) 425-60-20
+38 (073) 425-60-20 (Lifecell)
+38 (097) 425-60-20 (Kyivstar)
+38 (050) 425-60-20 (Vodafone)

E-mail

duh-i-litera@ukr.net – відділ продажу
Сайт та інтернет-книгарня
www.duh-i-litera.com
Надаємо послуги «Книга-поштою»

ТОВ «ДРУКАРНЯ «РУТА»

32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Руслана Коношенка, буд. 1.